

Р.О. Козленко *

НАДГРОБОК РИМСЬКОГО ЛЕГІОНЕРА ГАЯ ВАЛЕРІЯ ВІКТОРА З ОЛЬВІЇ

Представлений надгробок римського легіонера Гая Валерія Віктора, знайдений на некрополі Ольвії у 2004 р. У 2009 р., на відстані 20 м від місця знахідки, було досліджено чоловіче поховання II—III ст. н. е. із залишками характерного для римських солдатів взуття із бронзовими цвяхами. Є підстави вважати, що цим чоловіком міг бути саме Гай Валерій Віктор — ветеран римської армії.
 К л ю ч о в і с л о в а: надгробок, епітафія, легіонер, ветеран, римська армія, амуніція, I Італійський легіон, Ольвія.

Вивчення теми римської військової присутності в Ольвії є актуальним напрямом в дослідженні історії цього античного міста. Одним із доказів перебування підрозділів римської армії в регіоні Північного Причорномор'я є римські солдатські надгробки. На даний час з розкопок Ольвії відомо 12 римських надгробків (IOSPE. I². 234—237; Зубарь, Козуб 2002; 2004; 2005; Козуб 2002, с. 39—40; Zubar, Kozub 2002; Иванчик 2013), лише п'ять з яких можна впевнено інтерпретувати як солдатські. В порівнянні, наприклад, із Херсонесом (Соломоник 1983) їх кількість невелика, тому кожен надгробок з латинською епітафією, який містить важливі свідчення щодо особового складу римського гарнізону в Ольвії, становить значний інтерес.

У 2004 р. при розкопках ольвійського некрополя, на західному плато Заячої балки, на північному мисі 1, у гумусі та культурному шарі з матеріалами V—IV ст. до н. е., серед скупчення каміння, на глибині від 0,2 м до 0,4 м було виявлено надгробок з латинською епітафією (Козуб, Івченко, Ланг 2005, с. 16—17, табл. 43—44)¹. Прямокутної форми, увінчаний трапецієподібним фронтоном, надгробок виготовлений з вапняку. Висота — 87 см, ширина — 48 см, товщина — 18 см. Вапняк рихлої

структури, має велику кількість заглиблень від черепашок. Стела обтесана з усіх сторін, місцями недбало (рис. 1).

Надгробок опубліковано А.І. Иванчиком (див. з аналізом тексту: Иванчик 2013, с. 303—307). В результаті автором запропоновано, що похований був солдатом на дійсній службі, який не встиг отримати статус ветерана. На нашу думку, цей висновок є дискусійним, як й інтерпретація 6—7 рядків епітафії, читання яких у нас з автором першої публікації різняться. Тому у даній статті вказаний пам'ятник розглянуто ще раз, та наведено додаткові аргументи на користь датування цього надгробку. Крім того, для його уточненої інтерпретації залучено низку нових аргументів, отриманих під час дослідження некрополя Ольвії.

Для викладення нашої версії читання слід розглянути напис ще раз. У верхній трапецієвидній частині надгробку рельєфом позначене коло у вигляді лаврового вінка, з двома відростками знизу — так званий вінець апофеозу. По сторонам від нього розташовані розетки. Висота трапецієвидного фронтона — 18,2 см, діаметр зовнішнього кола вінка — 15 см. Нижче, з полями по боках, шириною 3,5 см, у заглибленому до 0,8 см полі, розташована епітафія, яка складається з 8 рядків. Букви епітафії були вкриті червоною фарбою, залишки якої простежуються у деяких рядках, що неодноразово зустрічається на римських надгробках. Висота літер — 3,0—5,0 см. Відстань між рядками у середньому дорівнює 1,5 см. Текст епітафії наступний:

D M
 C VALER
 VICTORM
 LEG II TA
 MILT AXXVI
 T AVIOPI
 CINVSHERE
 B M P

Літери вирізані на добре видимих лініях попередньої розмітки, які простежуються у всіх рядках. Майже всі літери епітафії чіткі, шрифт місцями наближений до курсивного. До осо-

* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — м. н. с. відділу археології Нижнього Побужжя Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.

¹ Зберігається в лапідарії НІАЗ «Ольвія» НАН України, опрацьований автором de visu.

бливостей самого тексту належить у п'ятому рядку скорочення MILT, тобто Mil(i)t(avit), що у сукупності із літерою A означає Mil(i)t(avit) A(nnis) — термін військової служби. В четвертому рядку в скороченні LEG, літера G, схоже, поєднана з S як лігатура. Скорочення LEG та ПТА розділені вирізьбленим листком плюща. Літери нижньої формули BMP також марковані листками плюща.

Абсолютна схожість букв M із витягнутими гастами, у 1, 3, 5 та 8 рядках, свідчить про саме букву M у 5 рядку, а не число XX, як зазначено у згадці у публікації, де вказано на 20 років служби і 40-річний вік похованого (Івченко 2014, с. 344, прим. 7). У такому випадку подальше скорочення ПЛТ стає зовсім незрозумілим, і навіть якщо наступна буква A теоретично може бути сприйнята як X, хоча всередині вона має чітку гасту, то і в такому випадку прочитання не може бути дійсним, адже в кінці цього рядка беззаперечно вирізано цифру V. Тобто, навіть якщо прийняти на початку рядка цифру XX замість M, то вік похованого і строк служби не відповідає дійсності, оскільки тільки у виняткових випадках військовослужбовець міг прослужити 20 років із 35 загальнопрожитих — коли був узятий на службу з 15 років (напр.: RIB. 523). І до того ж, у такому випадку в самому тексті опускається як *vixit annis*, так і *militavit annis*, що є зовсім незвичним для таких епітафій. Отже, єдиний вірний варіант читання 5 рядку подано у цій статті.

Між Mil(i)t(avit) і A(nnis) присутній розділовий знак, як і в епітафії Марка Мецилія з Херсонесу (Ростовцев 1909, с. 20). Скорочення MILT також відоме на надгробку Аврелія Валента та Елія Юлія (Соломоник 1983, № 39). Крім того, в тексті даної епітафії опущене *vixit annis* — вік похованого. В Причорномор'ї такі випадки трапляються в текстах епітафій з Херсонесу (Соломоник 1983, № 33).

Отже, враховуючи ці деталі, текст епітафії можна читати наступним чином:

D(is) M(anibus)
S(aius) VALER(ius)
VICTOR M(iles)
LEG(ionis) I PTA(licae)
MIL(i)T(avit) A(nnis) XXVI
T(it)o AV(re)lIO PI(s)
CINVS HERE(s)
V(ene) M(erenti) P(osuit)

Переклад: Богам манам. Гай Валерій Віктор. Солдат I Італійського легіону. Прослужив 26 років. Тіт Аврелій Пісцинус, спадкоємець. Поставив тому, хто добре заслужив.

Рис. 1. Надгробок з латинською епітафією, фото (Іванчик 2013)

Двоскладові імена легіонерів і солдат допоміжних військ римської армії в Ольвії відомі неодноразово: Галерій Монтан, Антоній Герм, Пірр Віфус та ін. (IOSPE. P. 167, 236; Зубар, Козуб 2002). Тria nomina в цій епітафії — це одне з небагатьох, а саме двох відомих серед загального масиву римських імен в Ольвії (Книпович 1968, с. 191; Савостина 1977, с. 136; Буйських 1992, с. 38—39). Ще одне трьохскладове ім'я — Марк Емілій Северин, центуріон I Італійського легіону (Яйленко 2017, с. 591—595), який міг бути командиром римської вексилії на теренах Ольвійської держави у другій половині I ст. н. е. (з літ.: Козленко 2016, с. 84).

Praenomen Caius традиційний і розповсюджений серед класичних римських імен (Egbert 1896, р. 85), але у римській епіграфіці Північного Причорномор'я, де tria nomina — рідкість, зустрічається лише один раз (Соломоник 1983, с. 34—36, № 7). Серед латинських написів Ольвії зафіксований вперше.

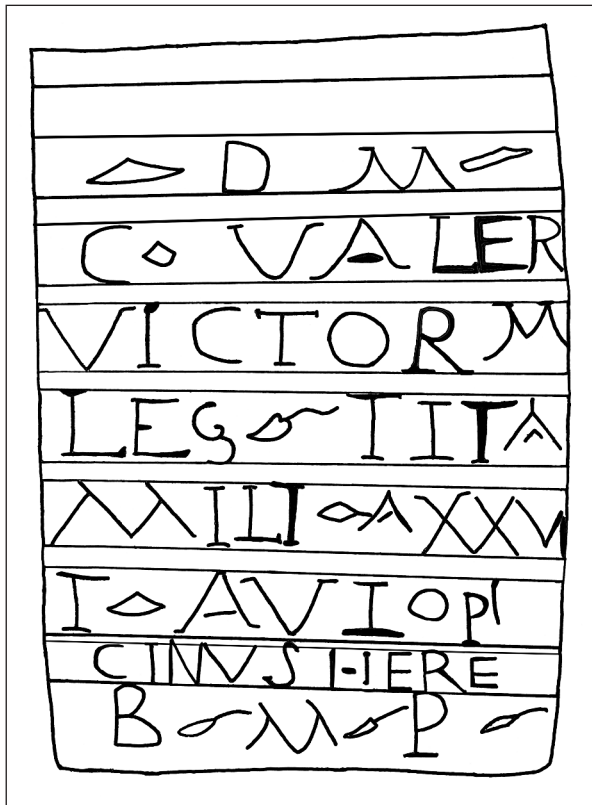

Рис. 2. Прорисовка епітафії за автором

Nomen Valerius вважається доволі поширеним серед нових громадян Римської імперії (напр.: Šašel Kos 1978, р. 22), і відомий серед солдатів-ветеранів у Нижній Мезії, в тому числі у складі I Італійського легіону (Mrozewicz 1982, р. 91, 93–95, 98, 100, 102, 105). З Ольвії походить надгробок з латинською епітафією зі згадкою таких імен як Valerius Mucatralis і Valerius Secundinus (IOSPE. I². 237). Неодноразово він зустрічається в Херсонесі (Соломоник 1983, с. 50–52, № 22; с. 70, № 46; с. 76–77, № 55). Звідтіля ж походить і вівтар на честь Юпітера Найвеличнішого, від імені моряка Флавієвого Мезійського флоту Гая Валерія Валенса, який датується III ст. н. е. (Соломоник 1983, с. 34–36, № 7).

Cognomen Victores — типово солдатський (Dean 1916, р. 58), і відомий як в Дунайських провінціях (Mrozewicz 1982, р. 96, 98, 104), так і в Північному Причорномор'ї: наприклад, з надгробку солдата I Італійського легіону Аврелія Віктора з Херсонесу (IOSPE. I². 547; Соломоник 1983, с. 48–49, № 20), який датується другою половиною II — початком III ст. н. е.

У двох передостанніх рядках А.І. Іванчик прочитав ім'я спадкоємця як T(itus) Au(relius) Longinus (Іванчик 2013, с. 304), але автор даної статті має сумніви щодо читання букви N

у кінці 6 рядка. Різьблення літери I подібне до цієї ж букви у когномені похованого, а центральна риска між цими двома, на наш погляд, буквами утворює півколо із подальшим замиканням, як у літери P (рис. 2). Тож, враховуючи нашу точку зору, можна запропонувати інший варіант імені спадкоємця, а саме T(itus) Au(rel)io Pi(s)cinus.

Скорочення цього номену зустрічається в Ольвії на надгробку Аврелії Квірнії (IOSPE. I². 235). На перший погляд — у цьому *tria nomina* доволі нетиповий *cognomen*, хоча імена із закінченням на «cinus» неодноразово зустрічаються в римській епіграфіці (напр.: CIL. II. 2610; II². V. 00333; VI. 1263; VIII. 02376; AE 1990. 0828). Схожий *cognomen* мав Aurelius Pusinnus, який потрапив на службу з 18 років (RIB. 612). Тож, цілком можливо припустити наявність такого імені в цій епітафії. І воно знаходить вагоме підтвердження у тому, що *cognomen* Piscinus відомий з напису на вівтарі з Адамклісі, присвяченого божеству Солу від імені центуріона I Італійського легіону Квінта Луцилія Пісцинуса (CIL. III. 12468). Датується він часом імператора Септимія Севера (193–211 рр. н. е.). Цей хронологічний відрізок співпадає і з датуванням археологічного матеріалу у знайденому неподалік від надгробку похованні, із залишками римського військового взуття (див. нижче). Отже, на рубежі II–III ст. н. е. серед військовослужбовців I Італійського легіону побутує такий *cognomen*. Враховуючи його рідкість, не виключно, що ці військові мали родинний зв'язок. Більш пізній зв'язок населення Ольвії із з цим пунктом простежується завдяки посвяті з Адамклісі на честь Юпітера Ольвіополітанського (Зевса Ольвія), від імені Марка Невія Теотиміана, який, як вважається, міг бути вихідцем з Ольвії, і покинув місто разом із римськими військами у третій чверті III ст. н. е. (з літ.: Зубарь, Крапивина 1999, с. 81). Проте, цей культ також міг потрапити із кілікійської Ольвії, де існував один з найбільших в Малій Азії храмів Зевса (Strabo. XIV, V, 10), що цілком може вказувати на пересування легіонерів з дунайських провінцій в Малу Азію і навпаки².

Вказані в епітафії імена похованого і його спадкоємця не співпадають. Схоже, вони не були родичами. Тож, цілком вірогідно, що Тіт Аврелій Пісцинус був товаришем по службі Гая

² В процесі обговорення рукопису роботи на цей момент мою увагу звернула А.В. Буйських, за що я їй щиро вдячний.

Валерія Віктора — юридичним спадкоємцем — і тому спорудив цей надгробок. Відомо, що солдати, іноді навіть власноруч, виготовляли надгробки для своїх побратимів. Такий випадок вже зафіксований в Ольвії (Зубар, Козуб 2002, с. 105). Але не виключно, що Тіт Аврелій Пісцинус, все ж, міг бути родичем або залежною людиною, які також ставили надмогильні стели своїм патронам (напр.: CIL. VI. 03328; Зубарь 1994, с. 90—92). Надгробки від імені спадкоємців, з якими у похованих не співпадають імена, також відомі (напр.: AE 1980. 0351; RIB. 2003).

Судячи зі строку служби, Валерію Віктору було не менше 43 років, адже на військову службу брали не раніше 18 років, про що відомо завдяки чисельним солдатським надгробкам (напр.: RIB. 294, 612). Лише у деяких випадках цей вік міг становити від 15 років (напр.: RIB. 523). Як і у допоміжних військах, у легіонах строк служби для виходу у *honesta missio* у цей час у середньому дорівнював 25 рокам (Mrozewicz 1982, р. 80; Le Vohec 1989, р. 66). Так, наприклад, Аврелій Вер, у епітафії якого також пропущена формула *vixit annis*, — солдат-ветеран XI Клавдієвого легіону, відслужив 25 років (CIL. III. 12815a). Але, відомі неодноразові випадки, коли легіонерам доводилося служити 26 років, адже демобілізація проходила раз на два роки. Можливо, що і у цього військовослужбовця трапилося саме так. Отже, судячи із тексту епітафії, похований міг бути ветераном римської армії, і після закінчення військової служби, залишився в Ольвії, де і прожив до кінця своїх днів.

Шрифт напису не має повних аналогій серед надгробків та вотивних артефактів римського часу в Ольвії. Це виділяє його серед загального масиву, і дозволяє використати ці спостереження на користь його датування більш раннім часом, ніж пам'ятки, які відносяться до другої чверті III ст. н. е., в яких шрифт іноді наближений до курсивного (Зубар, Крапивина 1999, с. 77; Зубарь, Козуб 2002; Зубар, Козуб 2004; Зубарь, Козуб 2005). Кінцем II ст. н. е. датується і надгробок, встановлений військовослужбовцем XI Клавдієвого легіону Галерієм Монтаном (IOSPE. I². 236), який, судячи із тексту епітафії, проживав в Ольвії разом із матір'ю і дружиною. Про чисельні сімейні осередки римських військовослужбовців в Ольвії опосередковано свідчить цілий ряд латинських написів з Ольвії (IOSPE. I². 234–237; Зубарь, Козуб 2002, с. 23—28).

Таким чином, це другий надгробок солдата I Італійського легіону (Зубарь, Козуб 2002)

і четверте епіграфічне свідоцтво щодо присутності військовослужбовців цього легіону в Ольвії (IOSPE. I². 322; з літ.: Козленко 2016, с. 84). Головний табір цього військового з'єднання разом із командуванням знаходився в Новах³. I Італійський легіон виділяв особовий склад для несення служби в Північному Причорномор'ї протягом I—III ст. н. е., і його центуріони неодноразово очолювали римські вексиліяції в Тірі, Ольвії, та Херсонесі (Сон 1993, с. 33—34, 37, 39; Зубарь 1994, с. 57—58; Козленко 2016, с. 84).

Верхнє оформлення надгробної стели Гая Валерія Віктора, у вигляді трапецієвидного фронтона, увінчане лавровим вінком — одним із традиційних елементів, який символізував очищення, і перехід в потойбічний світ. Як і формула *Dis Manibus* — звернення до Ман, які сприяли душам померлих у загробному світі (Русяєва 1992, с. 158—160; Зубар, Козуб 2002, с. 105), він символізував пошану, безсмертя душі, апофеоз, вінець земного життя. Такі ж лаврові вінки зображені на меморіальному декреті третьої чверті I ст. н. е. з Херсонесу, присвяченому почесному громадянину, який брав участь у посольстві до намісника провінції Мезія у скрутний час, і якого «народ вшанував вічними почеснями» (IOSPE. I². 420).

У безпосередній близькості до місця, де виявлено цей надгробок, було знайдено ольвійську бронзову монету 98—161 рр. н. е. та археологічно цілу рельєфну посудину кнідського походження з зображенням фігури: козлоногого Пана із флейтою (Козуб, Івченко, Ланг 2005, с. 17, табл. 53—53, 112; аналогії див.: Иванчик 2013, с. 303). Розбиту на дрібні уламки та обпалену на вогнищі, посудину знайдено у плямі горілого ґрунту, за 1,5 м від надгробка римського легіонера, на тій самій глибині.

У 2009 р., за 20 м на від місця цієї знахідки, було досліджено поховання чоловіка у римському військовому взутті (Івченко 2009, с. 27—31; Івченко 2012, с. 38—39; Івченко 2014, с. 333—348; Івченко 2015, с. 34—38). Поховання було здійснено в ґрунтовій ямі прямокутної форми, яка була вирита в культурному шарі класичного часу. Слід зазначити, що і надгробок з епітафією теж знайдено у цьому шарі. Разом з похованням було знайдено три червонолакові посудини кінця II — початком III ст. н. е. і залишки римського військового взуття (*caligae*), підошва якого складалася

³ Коротко про історію легіону, з літ. див.: Иванчик 2013, с. 304, 306.

із *clavi caligarii* — залізних та бронзових цвяхів (Івченко 2014, с. 338—344)⁴. Автором досліджень було висловлено припущення щодо можливого безпосереднього зв'язку надгробку із цим похованням. Враховуючи сказане, цілком ймовірно, що надгробок, під яким ніяких поховань знайдено не було, за якихось обставин був перенесений зі свого першочергового місця і опинився неподалік. Вік похованого складає приблизно 35—40 років (Івченко 2014, с. 336). Судячи з тексту епітафії, як уже було зазначено, Валерію Віктору не могло бути менше 43 років. Якщо похибка при визначенні віку чоловіка допускає коливання в межах 10 років, то цілком ймовірно похований й був саме Гаєм Валерієм Віктором, солдатом-ветераном І Італійського легіону. Відсутність у похованні поясу чи інших військової елементів, характерних для військового, який знаходився на дійсній службі (Костромичев 2011, с. 54), може пояснюватися тим, що цей солдат уже був ветераном (Івченко 2014, с. 346), і військово взуття міг або носити, або зберігати як пам'ять про військову службу.

Таким чином, якщо вказаний строк служби солдата римської армії Гая Валерія Віктора сприймати як строк служби ветерана, хоча в самій епітафії він і не зазначений як *veteranus*⁵ (напр.: СІЛ. XIII. 1880, 1844; RIB. 478, 500, 534), то в Ольвії це друге⁶ свідчення щодо перебування ветеранів римської армії. Першим беззапе-

речним доказом став виданий моряку Флавієвого Мезійського флоту римський військовий диплом, який було знайдено в приміщенні біля оборонного муру (Ivantchik, Krapivina 2007). Ще до цих знахідок було висловлено припущення щодо ймовірної присутності як моряків римського флоту, так і ветеранів римської армії на городищах ольвійської округи (Буйських 1991, с. 136—137). І ці гіпотези останнім часом отримують нові матеріальні підтвердження (див. напр.: Сон, Буйських 2014, с. 52).

Отже, враховуючи ці дані, датувати надгробок можна другою половиною II — початком III ст. н. е., адже спадкоємець, який його встановив, міг отримати *poter* Aurelio, скоріш за все, вже після сходження на престол римського імператора Марка Аврелія (161—180 рр. н. е.). На користь цього *terminus post quem* може свідчити і знайдена неподалік від надгробку бронзова ольвійська монета 98—161 рр. н. е.

Щодо складу римської вексиліції в Ольвії цього часу, то завдяки будівельному напису (IOSPE. I². 322) відомо, що вона складалася із військовослужбовців V Македонського, I Італійського та XI Клавдієвого легіонів. Також висловлювалася думка, що в кінці II — середині III ст. н. е. основний склад римської вексиліції становили переважно солдати допоміжний військ, набраних із фракійського населення Подунав'я (Зубар 2005, с. 453), але такий висновок робиться лише на підставі декількох імен та наявності вотивних плиток фракійського кола.

За часів імператора Септимія Севера в Ольвії, як і в інших регіонах Римської імперії, фіксується сплеск будівельної діяльності, яка виконується особовим складом римського гарнізону. У цей час Ольвія повноцінно входить до складу Римської імперії (Латышев 1887, с. 195—197; Буйських 1991, с. 139; Крапивина 1993, с. 149—150), карбує монету із зображенням імператора (Карышковский 1988, с. 125—126). Одним з доказів безпосереднього підпорядкування римській адміністрації є згадка у ольвійських написах, які свідчать про будівництво терм, намісника провінції Нижня Мезія (IOSPE. I². 174)⁷. Отже, римська вексиліція часів Септимія Севера в Ольвії провадила активну діяльність. Не дивно, що з часом, деякі військовослужбовці, по закінченню строку

⁴ З території римської цитаделі в Ольвії (ділянка «P-25», автори розкопок В.В. Крапивіна та А.В. Буйських) також походить серія цвяхів, які можна зіставити з елементами римського військового взуття (опрацювання автора у фондах НІАЗ «Ольвія»).

⁵ Низка дослідників у подібних випадках відносять таких військовослужбовців до категорії ветеранів (напр.: Mrozewicz 1982, р. 80, 88—89; Todisco 1999, р. 99; Matei-Popescu 2010, р. 161). Вважається, що з точки зору правового статусу ветерана, неможливо бути одночасно і *miles* і *veteranus*, однак ряд епітафій, в яких зазначені обидва цих статуси (СІЛ. II. 00005; V. 5818), свідчить, що одне не виключало другого. У деяких випадках повторний призов надавав статус евоката (напр.: AE 1975. 0818; 1985. 0232). Однак зазначення *veteranus* в епітафії не завжди виключало вказування строку служби (напр.: AE 1980. 0351; 1984. 0746; 0760; 0761; 0888; СІЛ. III. 12354), тож, цілком ймовірно, не обов'язковою була і зворотна ситуація, коли строк служби міг бути зазначений без відповідного статусу. До того ж, не завжди вказані в епітафії дані, наприклад такі як *miles*, відповідають дійсній посаді або статусу військовослужбовця (напр.: Šašel Kos 1978, р. 22—25).

⁶ Тут доречно буде відзначити, що форма одного з солдатських надгробків з Ольвії (Зубарь, Козуб 2004, с. 29—30), епітафія якого сильно пошкоджена, знаходить повну аналогію у ветеранському надгробку із Том (Chiriac, Dana, Matei-Popescu 2014, р. 449).

⁷ Про активну забудову на території римської цитаделі свідчить і фрагмент нового латинського будівельного напису, знайденого у 2017 р. на ділянці «P-25» (Буйських, Шейко 2017, с. 19, табл. 44), який також можна датувати цим часом (готується до друку).

служби, разом із сім'ями залишалися у цьому місті (Ivantchik, Krapivina 2007, p. 239).

Важлива роль ветеранів та їх сімей у романизації наближених до розташування лімесу міст неодноразово підкреслювалася дослідниками (див. напр.: Mrozewicz 1982, p. 88—89; Boyanov 2012, p. 261—267). Тому слухним видається питання: чи відобразилося перебування ветеранів якимось чином на Ольвії? Загалом, переважає точка зору, що розташування в Ольвії римського гарнізону не надто змінило її культурний обрис, незважаючи на те, що кількість римських імен все ж таки поступово збільшується (Книпович 1968, с. 189—197; Савостина 1977, с. 134—136). Окрім того подальше дослідження некрополя і римської цитаделі Ольвії, територія якої розкопана менше ніж наполовину, може суттєво скорегувати ці висновки⁸.

Отже, ветеран за строком служби, і, можливо, за офіційним статусом, Гай Валерій Віктор служив та проживав в Ольвії, і мав спадкоємця, який поставив йому надгробок. Цілком вірогідно, що похований у військовій амуніції чоловік — саме він, легіонер-ветеран І Італійського легіону, чие солдатське взуття допомогло його ідентифікувати, і таким чином залишило свій неповторний відбиток в історії Ольвії.

Буйских А.В., Шейко И.Н. Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2017 г. *Научный архив ИА НАНУ*. 2017.

Буйских С.Б. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев, 1991.

Буйских С.Б. Просопография ольвийской вексилляции. *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. VI научн. конф.* Ростов-на-Дону, 1992, с. 37—40.

Зубарь В.М. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Киев, 1994.

Зубарь В.М. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов. *Stratum plus*. 2005, № 4, с. 437—465.

Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *Vita Antiqua*. 1999, № 2, с. 76—83.

Зубарь В.М., Козуб Ю.И. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії. *Археологія*. 2002, № 2, с. 102—109.

Зубарь В.М., Козуб Ю.И. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії. *Археологія*. 2004, № 3, с. 23—33.

Зубарь В.М., Козуб Ю.И. Новые надгробия с латинскими эпитафиями из Ольвии. *Исседон: альманах по древней истории и культуре*. 2005, т. 3, с. 177—195.

Иванчик А.И. Новое надгробие римского легионера из Ольвии (ред. А.Н. Коваленко). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону, 2013, с. 303—307.

Ивченко А.В. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 2009 г.* Научный архив ИА НАНУ, 2009/64.

Ивченко А.В. Погребение римского легионера на некрополе Ольвии (ред. С.В. Дячков). *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции*, 9—10 ноября 2012 г. Харьков, 2012, с. 38—39.

Ивченко А.В. Легіонер чи ветеран (поховання з римською військовою атрибутикою на некрополі Ольвії Понтийської (ред. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński). *Funeralia Lednickie. — Spotkanie 16. Krolowie i biskupi, rycerze i chłopi — identyfikacja zmarłych*. Poznań, 2014, s. 333—348.

Ивченко А.В. Погребение с римской атрибутикой на некрополе Ольвии (ред. В.В. Животовська та ін.). *IX Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження*. Миколаїв, 2015, с. 34—38.

Карышковский П.О. *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху*. Киев, 1988.

Книпович Т.Н. К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III вв. н. э. (ред. В.Ф. Гайдукевич). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья*. Ленинград, 1968, с. 189—197.

Карасевич-Шыперски Р. В стороне от проторенных путей? Несколько слов о значении и месте Ольвии на периферии римского мира (ред. М. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw, 2017, s. 89—104.

Козленко Р.О. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. 2016, № 2, с. 78—87.

Козуб Ю.И. Надгробия некрополя Ольвии римского времени (ред. В.Ю. Зуев). *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2002, ч. 2, с. 37—41.

Козуб Ю.И., Ивченко А.В., Ланг Е.А. *Звіт про розкопки некрополя та передмістя Ольвії в 2004 році*. Научный архив ИА НАНУ. 2004, ф. № 64, Ф. е. 8.

Костромичев Д.А. Римское военное присутствие в Херсонесе в начале I — первой половине V вв. (по данным археологии). *Stratum plus*. 2011, № 4, с. 15—164.

Латышев В.В. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург, 1887.

Ростовцев М.И. Новые латинские надписи с юга России. *Известия археологической комиссии*. 1909, № 33, с. 1—22.

Русяева А.С. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев, 1992. Савостина Е.А. Римские имена в ономастике Северного Причерноморья. *Советская археология*. 1977, № 4, с. 129—146.

Соломоник Э.И. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва, 1983.

Сон Н.А. *Тира римского времени*. Киев, 1993.

Сон Н.А., Буйских А.В. Tegula Romana из поселения Козырка близ Ольвии (к вопросу о римской строительной традиции в Северо-Западном Причерноморье). *Археологія і давня історія України*. 2014, № 1, с. 48—54.

⁸ У «Декількох словах» Р. Карасевича-Шыперського про відстороненість Ольвії та її другорядне значення на периферії римського світу (Карасевич-Шыперски 2017, с. 89—104) не врахована перша публікація цього надгробку. Міркування відносно інтерпретації римських укріплень на хорі Ольвії як пізньоскіфських городищ не відповідають сучасному стану вивчення як перших, так і других, а тому потребують окремої відповіді, як і інші критичні зауваження та висновки.

- Яйленко В.П. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург, 2017.
- Boyanov I. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace During the Principate (eds. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov). *The Lower Danube Limes (1st–6th c. AD)*. Sofia, 2012, p. 251–269.
- Chiriac C., Dana D., Matei-Popescu Fl. Un vétéran d'un nvmervs dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis. *Pontica*. 2014, XLVII, p. 439–450.
- Dean L.R. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton, 1916.
- Egbert J.C. *Introduction to the study of Latin inscriptions*. New-York, 1986.
- Ivanchik A., Krapivina V. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*. 2007, 37, p. 219–242.
- Le Bohec Ya. *L'armée romaine sous le Haut-Empire*. Paris, 1989.
- Matei-Popescu Fl. *The Roman Army in Moesia Inferior*. Bucharest, 2010.
- Mrozewicz L. Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st–3rd c.). *Archaeologia*. 1982, XXXIII, p. 79–105.
- Šasel Kos M. A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth. *The Journal of Roman Studies*. 1978, № 68, p. 22–25.
- Todisco E. *I veterani in Italia in età imperiale*. Bari, 1999.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2002, vol. 8, № 3–4, p. 199–210.

Надійшла 08.07.2018

Р.А. Козленко

Младший научный сотрудник отдела археологии Нижнего Побужья Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины

НАДГРОБИЕ РИМСКОГО ЛЕГИОНЕРА ГАЙ ВАЛЕРИЯ ВИКТОРА ИЗ ОЛЬВИИ

В статье рассмотрена эпитафия римского солдатского надгробия, найденного в 2004 году на некрополе Ольвии. В 2009 году в 20 м от места находки было исследовано мужское погребение конца II в. — нач. III вв. н. э. с остатками римской солдатской обуви. Не исключена непосредственная связь надгробия с этим погребением. Если данное сопоставление правомерно, то погребенным является отслуживший 26 лет в римской армии солдат-ветеран I Итальянского легиона Гай Валерий Виктор, надгробие которому поставил наследник Тит Аврелий Писцинус, вероятно сослуживец.

К л ю ч е в ы е с л о в а: надгробие, эпитафия, легионер, ветеран, римская армия, амуниция, I Итальянский легион, Ольвия.

Roman A. Kozlenko

Junior Researcher of the Lower Buh Region Archaeology Department of the National Historical-Archaeological Reserve "Olbia", the National Academy of Sciences of Ukraine

THE TOMBSTONE OF THE ROMAN LEGIONARY GAIUS VALERIUS VICTOR FROM OLBIA

The article examines the epitaph on the Roman soldier's tombstone found in 2004 at the necropolis of Olbia. In 2009, 20 m from the place of the find, the male burial of the end of 2nd — 3rd century CE with remains of Roman soldiers' shoes was discovered. Direct connection of the gravestone with this burial is not excluded. If this comparison is reasonable one can assume that the buried was a soldier-veteran who served 26 years in the Legio I Italica of the Roman army — Gaius Valerius Victor. The tombstone to him was made by T. Aurelio Piscinus, probably a fellow soldier.

К e y w o r d s: tombstone, epitaph, legionary, veteran, Roman army, ammunition, Legio I Italica, Olbia.

References

- Boianov I. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace During the Principate. *The Lower Danube Limes (1st–6th c. AD)* (eds. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov). Sofia, 2012, pp. 251–269.
- Buiskikh A.V., Sheiko I.N. Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2017 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*. 2017.
- Buiskikh S.B. Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery). Kyiv, 1991.
- Buiskikh S.B. Prosopografiia olviiskoi veksilliatcii. *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka. Tez. dokl. VI nauchn. konf.* Rostov-na-Donu, 1992, pp. 37–40.
- Chiriac C., Dana D., Matei-Popescu Fl. Un vétéran d'un nvmervs dans une épitaphe latine tardoantique de Tomis. *Pontica*. 2014, no. 47, pp. 439–450.
- Dean L.R. *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Princeton, 1916.
- Egbert J.C. *Introduction to the study of Latin inscriptions*. New-York, 1986.
- Iailenko V.P. Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. - VII v. n. e. Sankt-Peterburg, 2017.
- Ivanchik A., Krapivina V. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*. 2007, no. 37, pp. 219–242.
- Ivanchik A.I. Novoe nadgrobie rimskogo legionera iz Olvii. *Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia* (ed. A.N. Kovalenko). Rostov-na-Donu, 2013, pp. 303–307.
- Ivchenko A.V. Otchet o raskopkakh nekropolia Olvii v 2009 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*, f. №. 64, f. e. 59.

- Ivchenko A.V. Pogrebenie rimskogo legionera na nekropole Olvii (ed. S.V. Diachkov). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, 9-10 noiabria 2012 g.* Kharkov, 2012, pp. 38-39.
- Ivchenko A.V. Lehioner chy veteran (pokhovannia z rymskoiu viiskovoiu atributykoiu na nekropoli Olvii Pontyiskoi). *Funeralia Lednickie. Spotkanie 16. Krolowie i biskupi, rycerze i chlopi - identyfikacja zmarlych* (eds. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński). Poznań, 2014, pp. 333-348.
- Ivchenko A.V. Pogrebenie s rimskoi atributikoi na nekropole Olvii. *IX Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia. Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia* (eds. V.V. Zhivotovska et al). Mykolaiv, 2015, pp. 34-38.
- Karasiewicz-Szczypiorski R. V storone ot protorenykh putei? Neskolko slov o znachenii i meste Olvii na periferii rimskogo mira. *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956-2013* (eds. M. Matera, R. Karasiewicz-Szczypiorski). Warsaw, 2017, pp. 89-104.
- Karyshkovskii P.O. Monety Olvii. Ocherk denezhnogo obrashcheniia Severo-zapadnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu. Kyiv, 1988.
- Knipovich T.N. K voprosu o rimlianakh v sostave naseleniia Olvii I-III vv. n. e. *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria* (ed. V.F. Gaidukevich). Leningrad, 1968, pp. 189-197.
- Kostromichev D.A. Rimskoe voennoe prisutstvie v Khersonese v nachale I - pervoi polovine V vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*. 2011, no. 4, pp. 15-164.
- Kozlenko R.O. Rymski forty na terytorii Olviiskoi derzhavy. *Arkheolohiia*. 2016, no. 2, pp. 78-87.
- Kozub Yu.I. Nadgrobiia nekropolia Olvii rimskogo vremeni. *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii* (ed. V.Yu. Zuev). Sankt-Peterburg, 2002, ch. 2, pp. 37-41.
- Kozub Yu.I., Ivchenko A.V., Lanh Ye.A. Zvit pro rozkopky nekropolia ta peredmistia Olvii v 2004 rotsi. *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 2004, f. № 64, f. e. 8.
- Latyshev V.V. Issledovaniia ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii. Sankt-Peterburg, 1887.
- Le Bohec Ya. L'armée romaine sous le Haut-Empire. Paris, 1989.
- Matei-Popescu Fl. The Roman Army in Moesia Inferior. Bucharest, 2010.
- Mrozewicz L. Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st-3rd c.). *Archaeologia*. 1982, no. 33, pp. 79-105.
- Rostovtcev M.I. Novye latinskie nadpisi s iuga Rossii. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*. 1909, no. 33, pp. 1-22.
- Rusiaeva A.S. Religiiia i kul'ty antichnoi Olvii. Kyiv, 1992.
- Šašel Kos M. A Latin Epitaph of a Roman Legionary from Corinth. *The Journal of Roman Studies*. 1978, no. 68, pp. 22-25.
- Savostina E.A. Rimskie imena v onomastike Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiia*. 1977, no. 4, pp. 129-146.
- Solomonik E.I. Latinskie nadpisi Khersonesa Tavricheskogo. Moskva, 1983.
- Son N.A. Tira rimskogo vremeni. Kyiv, 1993.
- Son N.A., Buisikh A.V. Tegula Romana iz poseleniia Kozyrka bliz Olvii (k voprosu o rimskoi stroitelnoi traditsii v Severo-Zapadnom Prichernomorie). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2014, no. 1, pp. 48-54.
- Todisco E. I veterani in Italia in età imperiale. Bari, 1999.
- Zubar V.M. Khersones Tavricheskii i Rimskaia imperiia. Ocherki voenno-politicheskoi istorii. Kyiv, 1994.
- Zubar V.M. Olviia i Rimskaia imperiia: dinamika i kharakter kontaktov. *Stratum plus*. 2005, no. 4, pp. 437-465.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Nova epitafiia rymskoho lehionera z Olvii. *Arkheolohiia*. 2002, no. 2, pp. 102-109.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2002, vol. 8, no. 3-4, pp. 199-210.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Novi nadhrobky z latynskymy epitafiiamy z Olvii. *Arkheolohiia*. 2004, no. 3, pp. 23-33.
- Zubar V.M., Kozub Yu.I. Novye nadgrobiia s latinskimi epitafiiami iz Olvii. *Issedon: almanakh po drevnei istorii i kulture*. 2005, vol. 3, pp. 177-195.
- Zubar V.M., Krapivina V.V. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vita Antiqua*. 1999, no. 2, pp. 76-83.